

KALKU ANALĪZE: PĒTĪJUMI LATVIJAS UNIVERSITĀTĒ

Analysis of Calques: Studies within the University of Latvia

Anita Butāne

Latvijas Universitātes aģentūra “Latvijas Universitātes

Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas lauk. 1, Rīgā, LV-1050,

anita.butane@inbox.lv

Ir valodnieki, kuru vārdi studijuursos un pēc tam — zinātniskās konferencēs un apspriedēs — izskan samērā bieži, bet ir arī tādi, kuru vārdi dzirdami retāk. Viens no retāk dzirdētiem vārdiem un līdz ar to — mazāk zināmiem valodniekiem pēc raksta autore domām ir no Latgales nākušais valodnieks Klementijs (arī Klements) Gailums (1917–1973), kurš bijis gan Latvijas Universitātes (LU) students, gan vēlāk arī docents. K. Gailumam veltīta raksta tapšanu LU dibināšanas 90. gadā noteikuši divi galvenie faktori: 1) interese par mazāk zināmiem LU mācībspēkiem, konkrēti — valodniekiem; 2) LU docenta valodnieka K. Gailuma publikācijas par leksikas jautājumiem (publikācijas, kurās analizēti arī kalki, kas ir šī raksta autore pētījumu objekts).

Atslēgvārdi: leksika, jaunvārdi, kalki, Klementijs Gailums, Latvijas Universitāte

Lai gan kalkošana atzīta par nozīmīgu leksikas papildināšanas veidu (sk., piem., Ahero 1967, 13), kalkiem veltītu atsevišķu pētījumu ir ļoti maz. Vienīgais raksta autorei zināmais pētījums ir lietuviešu valodnieces Angeles Kaulakienes (Angelē Kaulakienē) disertācija, kura izstrādāta pirms 26 gadiem un kurā aplūkoti lietuviešu valodas tehniskajā terminoloģijā sastopamie kalki (Kaulakienē 1983). Parasti dažādu valodu pētniecībā kalki aprakstīti kāda plašāka darba nodaļā(-ās) vai apakšnodaļā(-ās). Kalkiem veltītas nodaļas un apakšnodaļas iekļautas franču valodnieka Šarla Ballī (Charles Bally) pētījumā “Franču valodas stilistika” (sk. Bally 1961, 69–74), lietuviešu izcelsmes angļu valodnieka Uriela Veinreiha (Uriel Weinreich) pētījumā “Valodu kontakti” (sk. Weinreich 1979, 87–89), lietuviešu valodnieces Aldonas Paulauskienes (Aldona Paulauskienē) pētījumā “Lietuviešu valodas kultūra” (sk. Paulauskienē 2004, 85–87) u. c.

Latviešu valodniecībā plašākie kalku apraksti saistās ar Latvijas Universitāti, proti, tos izstrādājuši Latvijas Universitātes mācībspēki, konkrēti — Alise Laua un Inta Freimane. Tā kā minēto valodnieču darbi — A. Lauas “Latviešu leksikoloģija” (Laua 1969/1981), I. Freimanes “Valodas kultūra teorētiskā skatījumā” (Freimane 1993) —, kuros iekļautas nodaļas par kalkiem, ir

labi zināmi, šajā rakstā uzmanība pievērsta kādam mazāk zināmam valodniekam, kurš arī strādājis Latvijas Universitātē un analizējis kalkus, proti, valodniekam Klementijam Gailumam un viņa darbiem, īpaši rakstam par leksiku (par to sk. turpmāk rakstā).

Vispirms īsi par pašu autoru. Klementija Gailuma dzīves gadi: 1917.–1973. g.; dzimis Makašānu pagastā, Elkšņu ciemā (tātad — Latgalē), mācījies Nautrēnu pamatskolā, Ludzas ģimnāzijā, studējis Latvijas Universitātes Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātē, vēlāk pārgājis uz Vēstures un filoloģijas fakultāti, ko beidzis 1946. gadā. Paralēli studijām K. Gailums strādājis par skolotāju, pēc studiju beigšanas — par docētāju: vispirms Rīgas Pedagoģiskajā institūtā un Daugavpils Pedagoģiskajā institūtā (1958–1960), pēc tam (1946–1958) Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē. (LVKJ 24, 170–171) Tātad, aplūkojot bibliogrāfiskos datus, varam secināt, ka Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitātē (tā Latvijas Universitāte dēvēta laikposmā no 1958. gada līdz 1990. gadam) K. Gailums nostrādājis 10 gadus (posms īsi pirms valodnieka mūža beigām).

Kā liecina K. Gailuma disertācijas temats (“Savrupējais apzīmētājs mūsdienu latviešu literārajā valodā”, 1956) un vairāku K. Gailuma rakstu nosaukumi (bibliogrāfiju sk. LPV 1976), piem., “Daži atzinumi par adverbīālo izteicēju” (1966), “Distances adverbu semantika un sintaktiskās funkcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā” (1968), valodnieka tuvāko interešu lokā bijuši sintakses jautājumi. Sintakses jautājumi skatīti arī sarakstītajās skolu gramatikās, piem., gramatikā, kas izstrādāta kopā ar Otomāru Vilānu: “Latviešu valodas gramatika VIII–XI kl.”, II d. (Gailums, Vilāns 1959). Valodnieks darbojies arī citās jomās (viņa vārds atrodams, piem., A. Reformatska grāmatas “Ievads valodniecībā” tulkotāju vidū, kā arī izdevuma “Latviešu leksikas attīstība: zinātniskie raksti” redkolēģijas sastāvā) un valodniecības apakšnozarēs.

Papildus sintakses jautājumiem K. Gailums pievērsies arī leksikoloģijas jautājumiem un, kas svarīgi šī raksta sakarā, — arī kalkiem. Vārdu krājuma daļas, tostarp arī kalkus, K. Gailums aplūkojis savā rakstā “Leksika”, kas publicēts 1951. gadā laikrakstā “Padomju Latvijas Skola” (4. nr., 89.–99. lpp.). Kā minēts, K. Gailums zināms kā skolu gramatiku līdzautors, un arī raksts “Leksika” saistāms ar gramatikas materiālu izstrādi, jo tā uzdevums, kā definējis pats autors, — “dot skolotājiem konspektīvu vielu VIII klases programmā paredzēto jautājumu apmērā” (Gailums 1951, 89). Septiņus gadus pēc raksta publicēšanas, t. i., 1958. gadā, tas iestrādāts minētās gramatikas I daļā.

Aplūkojot leksikas attīstību, K. Gailums norādījis, ka tā notiek trīs pamatvirzienos: “1) vārdi izzūd no lietošanas vai kļūst par senvārdiem (arhaismiem), 2) rodas jauni vārdi (neoloģismi) un 3) vārdu nozīmes izmainās vai paplašinās” (Gailums 1951, 94). Analizējot jaunvārdus jeb neoloģismus, atzīts, ka daļa jaunvārdu ir atvasināti no senām saknēm un seniem vārdiem bez citu

valodu starpniecības, piem., *apakle, izloksne, locījums*, bet daļa jaunvārdu ir darināti pēc citu valodu parauga (Gailums 1951, 95). Ilustrējot jaunvārdu otro tipu, proti, jaunvārdus, kuri darināti pēc citu valodu parauga, kā piemēri minēti vārddarināšanas kalki, iekavās norādot citvalodas atbildumu: *attieksme* (kr. *отношение*), *izdevniecība* (kr. *издательство*, v. *Verlag*), *maijpulkstenīši* (v. *Maiglöckchen*), *pretišķība* (kr. *противоположность*, v. *der Gegensatz*), *izstrāde* (kr. *выработка*), *komjaunietis* (kr. *комсомолец*), *pārsvars* (kr. *перевес*, v. *das Übergewicht*), *tēvija, tēvzeme* (kr. *отечество*, v. *das Vaterland*), *viesnīca* (kr. *гостиница*), *vienība* (kr. *единство*, v. *die Einheit*) (Gailums 1951, 95, 97). Rakstu iestrādājot gramatikā, minēti citi papildu piemēri: *iespaids* (kr. *впечатление*), *ietekme* (kr. *влияние*), *teicamnieks* (kr. *отличник*) (Gailums 1959, 20).

K. Gailuma raksts “Leksika” kalku pētniecībā nozīmīgs gan minēto piemēru dēļ, gan arī jēdzienu savstarpējai nošķiršanai un apzīmēšanai izvēlēto terminu dēļ: rakstā kalki skaidri nošķirti no leksiskajiem aizguvumiem; kalki dēvēti par tulkotajiem aizguvumiem jeb analogismiem, savukārt leksiskie aizguvumi — par tiešajiem aizguvumiem jeb identismiem (pēdējie analizēti plašāk). Kā identismi minēti vārdi *agronoms, aritmētika, bibliotēka, demokrātija, drāma, ekonomija, eps, filozofija, fizika, fonētika* (no grieķu valodas); *dokuments, forma, mūris, plāns, republika, revolūcija, roze, sociālisms, summa, tāfele, upuris, vīns* (no latīņu valodas); *bagāts, cena, dabūt, dārgs, doma, domāt, gads, gatavs, istaba, nabags, nedēļa, pagrabs, pīrāgs, posts, prāva, prāvs, siers, skops, sods, solīt, soma, strādāt, svētki, ubags, zābaks, rublis, zvanīt, zvans* (no krievu valodas). Bez nosauktajiem minēti arī leksiskie aizguvumi no vācu, zviedru, lībiešu, igauņu un lietuviešu valodas. (Gailums 1951, 97–98)

Analizējot K. Gailuma rakstā un gramatikā minētos kalkus, var secināt, ka vairākus no tiem darinājuši labi zināmi un ievērojami valodnieki: Krišjānis Valdemārs, Juris Alunāns, Atis Kronvalds, Fricis Brīvzemnieks, Jānis Endzelīns. Tā, pēc Konstantīna Karuļa “Latviešu etimoloģijas vārdnīcā” publicētajiem datiem, vārdu *viesnīca* darinājis K. Valdemārs vai F. Brīvzemnieks, vārdu *tēvija* darinājis A. Kronvalds, vārdus *attieksme* un *ietekme* — J. Endzelīns (Karulis 1992). Vārds *vienība* atrodams J. Alunāna “viedamo” vārdu sarakstā (Alunāns 1933, 119). Minētie vārdi uzrāda attiecīgajā laikposmā (19. gs. beigās un 20. gs. sākumā) aktivizētos vārddarināšanas modeļus: ar izskaņām *-nīca, -ija* un *-ība* (sk. arī Alunāns 1933, 40–41), ar konsonantisko piedēkli *-sm-* un derivatīvo galotni *-e* (par šādiem atvasinājumiem sk. arī Saule-Sleine 1972, 11, 14). Var secināt, ka kalkošānu (ja izvēlas attiecīgus latviešu valodas vārddarināšanas līdzekļus, kas izsaka vajadzīgo nozīmi) valodnieki zināmos gadījumos atzinuši par noderīgu leksikas papildināšanas veidu (tomēr tā netiek atzīta visos gadījumos, piem., iebilsts pret kalku *izdevniecība*, kas radies, par paraugu ņemot krievu valodas vārdu *издательство*, jo izskaņa -

ība atvasinājumam nepiešķir vajadzīgo nozīmi (Ozoliņš, Endzelīns 1935, 21–22; Rūķe, Endzelīns 1940, 31)). Uz to, ka kalkošana vārdu jaunradē izmantota līdzās patstāvīgai vārdu darināšanai un arī līdzās vārdu tiešai aizgūšanai, norāda vairāku ievērojamu valodnieku vārdrades analīze. Piem., K. Mīlenbahs, rakstot par Ati Kronvaldu, norādījis, ka viņš bijis gan “vārdu tulkotājs” (tā radīti, piem., kalki *pilnvara* un *pilsonis*), gan “no nevienas citas valodas neatkarīgs jaunvārdu cēlētājs” (tā radīti arī K. Gailuma rakstā minētie vārdi *izloksne* un *locījums*), gan arī vārdu aizguvētājs (no lietuviešu valodas aizgūti vārdi *veikals*, *kareivis*, *virsaitis*) (Mīlenbahs 1909, 44–47). Un šāda izvēle — patstāvīgi darināts vārds, pēc citvalodas vārda parauga darināts vārds vai tieši aizgūts vārds — jaunu vārdu radīšanā ir neizbēgama. Tā, piem., ar nozīmi ‘viesnīca’ valodas praksē vēsturiski lietots arī tiešais aizguvums “gastūzis” un kalks *viesu nams* < v. *Gasthaus* (Karulis 1992, 525), bet nostiprinājies pēc krievu valodas parauga darinātais vārds jeb kalks *viesnīca*.

Daļa no K. Gailuma darbos minētajiem kalkiem plašāk aplūkota arī citos aprakstos. Piem., kalku *maiļpulkstenīši* minējusi Inese Ēdelmane savā rakstā “Paralēlismi valodā”, kur norādīts, ka kalks *maiļpulkstenīši* sarunvalodā tiek lietots paralēli terminoloģiskajam nosaukumam *kreimenes* (Ēdelmane 1973, 86), arī J. Endzelīna rediģētajā publikācijā norādīts, ka zināmās puķes latviešu valodā saucamas par kreimenēm, nevis par “maiļpulkstenīšiem” (Rūķe, Endzelīns 1940, 36); kalku *iespāids* plašāk aprakstījusi Antonija Ahero savā rakstā “Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā”, norādot, ka tas radies, par paraugu ņemot krievu valodas vārdu *впечатление*, kuram paraugs meklējams franču valodā: fr. *impression* (Ahero 1967, 14).

Tātad K. Gailums savā rakstā minējis kalkus, par kuriem vēlāk ieinteresējušies arī citi valodnieki. Tādējādi K. Gailuma raksts ar skaidro klasifikāciju un nozīmīgajiem piemēriem iekļaujas latviešu valodniecībā veiktajos kalku pētījumos, un latviešu valodniecībā veiktie kalku pētījumi savukārt iekļaujas pasaules pētījumos, papildinot tos ar latviešu valodas piemēriem un palīdzot veidot kalku kopējo izpratni.

Raksta beigu daļā — vispārīgākas atziņas par K. Gailumu, kas izsecinātas, lasot valodnieka publicētos rakstus par dažādiem valodniecības jautājumiem.

1. K. Gailums atbalstījis latviskās terminoloģijas veidošanu, uzsverot, ka dažkārt publikācijas grūti lasīt pat speciālistiem, jo tajās pārmērīgi daudz svešas terminoloģijas (Gailums 1959, 170).
2. Valodnieks atzinis vienotas terminoloģijas nozīmīgumu, norādot, ka gramatikas terminu dažādība 50. gados bijusi neciešama, tādēļ tā vienādojama (Gailums 1951, 5).
3. K. Gailums ļoti rūpējies par studentiem: recenzējot J. Lojas grāmatu “Valodniecības pamatjautājumi”, valodnieks norādījis, ka grāmata ir vērtīgs ieguvums studentiem, kas

līdz tam bijuši “patiesi neapskaužamā situācijā”, jo nepieciešamā teorētiskā literatūra bijusi pieejama tikai krievu valodā; norādīts arī, ka studentiem ļoti noderētu pasaules valodu karte (Gailums 1959, 169).

4. K. Gailums bijis rūpīgs savu kolēģu darbu vērtētājs. Tā, piem., viņš pamanījis, ka grāmatā “Latviešu valodas stila mācība”, skaidrojot epitetu būtību, norādīts, ka epiteti raksturo parādības un priekšmetus un ka literatūra bagātinājusi epitetus arī cilvēka raksturošanai; un valodnieks jautā: “pie kā tad lai pieskaita cilvēku — pie parādībām vai priekšmetiem?” (Gailums 1962, 2).

Avoti

1. Gailums K., Vilāns O. *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei, I, II d.* Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1958/1959.
2. Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca, I, II sēj.* Rīga: Avots, 1992.
3. *Latviešu padomju valodniecība 30 gados (LPV). Bibliogrāfisks rādītājs 1945–1975.* Sast. Dz. Barbare. Rīga: Zinātne, 1976.
4. *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 24. laid.* Rīga: Avots, 1988, 170.–171.

Literatūra

1. Ahero A. Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā // *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 3. laid.* Rīga: Liesma, 1967, 12.–20.
2. Балли Ш. *Французская стилистика.* Москва: Издательство иностранной литературы, 1961, 68.–74.
3. Ēdelmane, I. Paralēlismi valodā // *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 9. laid.* Rīga: Liesma, 1973, 84.–87.
4. Freimane I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā.* Rīga: Zvaigzne, 1993.
5. Gailums K. Jāizšķir būtiski svarīgi gramatikas jautājumi // *Skolotāju Avīze*, 1951, 25. maijā, 5. lpp.
6. Gailums K. Leksika // *Padomju Latvijas Skola.* Nr. 4, 1951, 89.–99.
7. Gailums K. No stilistikas jautājumu loka // *Literatūra un Māksla*, 1962, 16. jūn., 2. lpp.
8. Gailums K. Par prof. J. Lojas grāmatu “Valodniecības pamatjautājumi” // *Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1959, 169.–172. lpp.
9. *Jura Alunāna kopoti raksti, 3. sēj.* Rīga: Valtera un Rapas akc. sab., 1933.
10. Каулакене А. *Кальки в современной литовской технической терминологии.* Автореферат. Вильнюс, 1983.
11. *Latviešu leksikas attīstība. Zinātniskie raksti, 86. sēj.* Rīga: Zinātne, 1968.
12. Laua A. *Latviešu leksikoloģija.* Rīga, 1969/1981.
13. Mīlenbahs K. *Daži jautājumi par latviešu valodu IV.* Rīga, 1909.
14. Ozoliņš P. *Valodas prakses jautājumi.* Red. J. Endzelīns. Rīga: Ramave, 1935.
15. Paulauskienė A. *Lietuvių kalbos kultūra.* Kaunas: Technologija, 2004.
16. Reformatskis A. *Ievads valodniecībā.* Rīga: Zvaigzne, 1975.
17. Rūķe V. *Valodas un rakstības jautājumi.* Red. J. Endzelīns. Rīga: Ramave, 1940.

18. Saule-Sleine M. Par akadēmiķa Jāņa Endzelīna darbu latviešu valodas kultūras laukā // *Latviešu valodas kultūras jautājumi, 8. laid.* Rīga: Liesma, 1972, 7.–16.
19. Вайнрайх У. *Языковые контакты.* Киев: Вища школа, 1979.

Summary

Although calquing has been acknowledged as a significant form of supplementing the lexis, there are very few studies on calques only. In various languages calques have usually been described in a chapter(-s) or a subchapter(-s) of another work. In Latvian linguistics the more comprehensive descriptions of calques have been elaborated by the staff of the Latvian University, i.e. — A. Laua and I. Freimane. Another significant work within calques studies is “Lexis” (1951), an article by the lesser-known associate professor-linguist of the Latvian University Klementijs Gailums, which has been elaborated upon working on the material for school grammar.

Examining the development of lexis, K. Gailums pointed out that the development takes three basic courses: 1) words vanish from the use or become archaisms, 2) new words are created (neologism) and 3) meaning of words changes or broadens. Upon analysing neologisms it has been admitted that part of the new words is derived from old word-roots and old words without the mediation of other languages, for instance, *apkakle* (‘collar’), *izloksne* (‘dialect’), *locījums* (‘case’), but the other part is formed following an example of other languages. By exemplifying the other type of neologisms, meaning, those that have been formed following the example of other languages, the given examples include word formation calques, the equivalent in the other language being given in parenthesis, e.g.: *maijpulkstenīši* (v. *Maiglöckchen*) (‘lily of the valley’), *vienība* (кр. *единство*, v. *die Einheit*) (‘unit’).

The analysis of the calques mentioned in the article shows that several of these calques have been formed by well-known and eminent linguists: Krišjānis Valdemārs, Juris Alunāns, Atis Kronvalds, Fricis Brīvzemnieks, Jānis Endzelīns (for example, the word *tēvija* (‘fatherland’) was formed by A. Kronvalds, the word *attieksme* (‘attitude’) — by J. Endzelīns). Thus it can be stated that at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century calquing in word formation was used side by side with self-contained word formation as well as direct loan of words.

K. Gailums’ article “Lexis” is significant to calques studies both due to the given language examples and due to the terms chosen for the separation and notation of the concepts.